

GURÁLY ZOLTÁN–GYŐRI PÉTER–
MEZEI GYÖRGY–PELLE JÓZSEF

A margó szélén

Hajléktalan emberek Budapesten a századforduló éveiben
(1999–2000–2001)

Elhatározásunkhoz híven 1999 óta minden év február 3-án megismétlünk egy, a hajléktalanok közt végzett adatfelvételt, közben néhány kisebb kérdéscsoportot megváltoztatva egy-egy bennünket különösen érdeklő probléma részletesebb megismerése érdekében. Ebben az írásunkban azt foglaljuk össze, hogy mit mutat a hároméves adatfelvétel a fővárosban élő hajléktalanok összetételére és annak időbeli változására vonatkozóan. Egyúttal megpróbálunk a korábbinál differenciáltabb képet adni az *otthonalanság – lakástalanság – hajléktalanság – fedélnélküliség* tartalmi és időbeli összefüggéseiről, közelebbről megvizsgáljuk a segítő és társas kapcsolatok jelenlétének struktúráját, végül felvillantjuk, kiket és milyen atrocitások, bántalmazások érnek a hajlék nélküli világban.

„Egy átlagos téli estén – 1999. február 3-án, szerdán délután 5 óra és éjjel 12 óra között, amikor a napi hőmérséklet -5 °C volt – tizenöt kérdésből álló adatlapot vettünk fel a fővárosban lévő hajléktalanszállók igénybevevői körében. ... Ezzel egy időben (18 óra után) a »téli krízis-akció« keretében a pályaudvarokon meleg teát és szendvicset osztó szolgálatok is feltették e kérdések egy részét a hozzájuk forduló 360 igénybevevőnek. ... A kérdezés egyik célja egy világosan áttekinthető »pillanatfelvétel« elkészítése volt, a fővárosi hajléktalan-ellátó szolgálatokat egy adott időpontban igénybevevőkről, másik célja egy olyan, minden évben megismételhető információgyűjtés elindítása volt, amely lehetővé teszi a szolgáltatások igénybevevőinek időbeli összehasonlítását, egyes változási tendenciák nyomon követését – az ellátó rendszer folyamatos értékelése és továbbfejlesztése érdekében.”¹

1 Jelen írásunk ismertnek feltételezi az 1999. évi felvétel adatait és elemzését tartalmazó korábbi tanulmányunkat: Bényei Zoltán–Gurály Zoltán–Győri Péter–Mezei György: Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról – 1999. Esély, 2000/1. Jelen tanulmány teljes változata (alapadatokkal együtt) megjelent a „Hajléktalanság 2002” Salgótarján konferencián, illetve megtalálható a www.gyoripeter.fw.hu honlapon.

Az adatfelvételek ideje (február 3.), helye (fővárosi hajléktalanszállók és utcai szolgálatok által ellátott közterületek), módszere lényegében nem változott a három év alatt.² Közterületen igyekeztünk megkérdezni mindenkit, akit valamilyen módon el tudtunk érni. Vetünk fel kérdőíveket a tea-járatoknál³ megjelenők között és az utcai szolgálatok, valamint a krízisautó által bejárt helyszíneken.

A hajléktalanellátó intézményekben végzett munka során, vagy éppen a várost járva óhatatlanul újabb és újabb benyomások érnek benünket, melyekből megpróbálunk valamiféle következtetéseket levonni arra vonatkozóan is, hogy vajon hogyan változik a *hajléktalanok* összetétele. E benyomások alapján például úgy érzékeljük, hogy több fiatal, több nő, több magatehetetlen, beteg ember kerül ebbe a helyzetbe, mint korábban. Immár három év összehasonlítható adatai számos ilyen hipotézisünket megdöntötték.

Változás leginkább az *egészségi állapot, munkaképesség és munkajövedelemmel való rendelkezés* területén tapasztalható. A szállásokon, közterületeken élők közül egyre többen közlik, hogy ők munkaképtelenek, s talán ezzel (és a segítők munkájával) függ össze, hogy némileg nőtt a valamiféle tb-ellátásban részesülők aránya is. Ennek ellentmond viszont, hogy érzékelhetően nőtt a munkabérből élők aránya az elmúlt években és csökkent a jövedelemnélküliek, a segélyből élők aránya. Eközben némileg átalakult a fővárosi hajléktalanellátó rendszer belső struktúrája is: korábban a megkérdezettek többsége átmeneti szállón lakott, mára jelentősen megnőtt az éjjeli menedékhelyeken alvók⁴, megduplázódott a hajléktalan bentlakásos intézményekben (kórház, lábadozó, szociális és rehabilitációs otthonok) tartózkodók aránya.

2 Míg 1999-ben csak 46 embert tudtunk megkérdezni a közterületen lévők közül, addig 2000-ben már 440, 2001-ben 329 ember adatait tudtuk felvenni szálláshelyeken kívül.

Három intézmény mindhárom alkalommal elzárkózott az együttműködéstől, így összesen mintegy háromszáz férőhelyre vonatkozóan nincsenek adataink (ezeken a helyeken csak a szálló előtt várakozók között tudtunk néhány embert megkérdezni). A vizsgálatban részt vevő intézmények szállóin mindhárom alkalommal nagyjából ugyanannyi, kb. 2800 férőhely állt a hajléktalan emberek rendelkezésére.

Változást jelentett, hogy egy 80 fős szálló 2000-ben megszűnt, a „Torgyán-vonat” (Árpádházi Szent Margit Alapítvány szállója) 2000-ben kezdte meg működését 100 férőhellyel, mely később csak félházal üzemelt, 2001-re bezárt a Gyenes utcai szálló, és a Borszéki úti hajléktalan orvosi rendelő várójában kialakított ideiglenes szálláshely.

A Fővárosi Szociális Központ és Intézményei is csökkentette a férőhelyszámait ebben az időszakban. A József nádor téri női szálló az utolsó felvételtől kimaradt, mivel átkerült az Oltalom Egyesülethez, amely szervezet a kezdetektől elzárkózott az együttműködéstől. A Szeretet Misszionáriusai Rend Tömő utcai intézménye viszont az 1999. évi elutasítás után 2000-től már lehetővé tette a kérdezést a szállón.

3 A téli esteken utcán teát és szendvicset osztó karitatív szolgálatok.

4 Ez elsősorban az ismertetett intézménybezárásokból, újak nyitásától, illetve egy-két esetben az adatfelvételben való részvételi szándék megváltozásából adódik.

A kérdezettek összetételének változása 1999–2001 között (%)

	1999	2001
Munkaképtelenek aránya (%)	34	46
Tb-ellátásból él	28	32
Munkabérből él	41	49
Jövedelemnélküli	20	13
Segélyből él	12	6
Együtt	100	100
Átmeneti szállón él	58	40
Éjjeli menedékhelyen él	37	48
Bentlakásos intézményben él	5	12
Együtt	100	100

Lényegében változatlan maradt viszont az elmúlt néhány év alatt a fővárosi szállókon, közterületeken megfordulók *korösszetétele, a férfiak és nők aránya, az iskolai végzettség, illetve az ideiglenes és állandó lakcím szerinti összetétele*. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel nem ugyanazokról az emberekről van szó: *a három felvétel során a megkérdezettek 85 százaléka kicserélődött*. Korábban (benyomásaink alapján felállított pesszimista hipotézisünk alapján) azt gondoltuk, hogy a fővárosi hajléktalansorban élőket – kisebb eltérésekkel – lényegében minden évben ott fogjuk találni megkérdezettjeink körében. Meglepett bennünket, hogy ez az egyszerűnek tűnő előfeltevésünk mennyire nem igazolódott be. A 2001. február 3-án megkérdezett 2522 ember 29 százalékával találkoztunk az egy évvel korábbi adatfelvétel során is, 24 százalékukkal két évvel korábban, 15 százalékukkal mindhárom időpontban. *Ez azt mutatja, hogy a fővárosi szállókon, közterületeken élők mintegy 1/3-ának „lakhatási” helyzete évek óta nagyjából változatlan, miközben több, mint 2/3-uk „ki-be mozog”, nem tölt éveket egyhuzamban hajléktalan szállókon, közterületen.* (Az átmeneti szállókon megkérdezettek 1/4-e, az éjjeli menedékhelyeken lakók 1/10-e, a közterületeken fellettek 1/20-a került bele mindhárom évben a megkérdezettek körébe.)

Ugyanakkor ez arra is rávilágít, hogy azoknak a száma, akik néhány év leforgása alatt megfordulnak a szállók és a fedél nélküliek világában, többszöröse annak, mint ahány ember éppen egy éjszakán ezeken a helyeken alszik.

Fölmerül a kérdés, hogy ha a fővárosi szállásokon, közterületeken megkérdezett hajlék nélküli 2522 ember közül csupán 376 fő tartózkodott hasonló helyen egy, illetve két évvel korábban is – miközben 1953 megkérdezett válaszolta azt, hogy már több mint két éve hajléktalan⁵ –, akkor vajon hol van az a két-kétezer ember, akiket a legutóbbi, vagy azelőtti adatfelvételkor ezeken a szállásokon, közterületeken találtunk, s most nem voltak a megkérdezettek között?

A hivatkozott korábbi tanulmányunkban megfogalmazott hipoté-

⁵ Ilyen mértékű eltérést a válaszok – amúgy feltételezhető – pontatlansága önmagában bizonyosan nem eredményezhet.

zis szerint a hajléktalanság egy olyan életforma, melynek során az *otthontalan – lakástalan – effektív hajléktalan – fedél nélküli* élethelyzetek váltják egymást, az egyikből a másikba gyakoriak a mozgások, s e „lakhatási” módbeli váltások egyik, de nem egyetlen állomása a hajléktalanellátó intézményrendszer: *a tágabb értelemben vett hajléktalanok (az otthontalanok) köre az ellátórendszert egy adott időpontban igénybevevők körénél jóval szélesebb, miközben az ellátórendszert egy adott időpontban igénybevevők körén belül is egyszerre találjuk ott azokat, akik az említett különböző helyzetekben voltak korábban, vagy lesznek később egy-egy hosszabb-rövidebb időszakon keresztül.* Részben e hipotézisünk helytállóságát próbáltuk megvizsgálni következő adatfelvételünk során.

Otthontalan idő

2000. február 3-án azt a kérdést is feltettük: *„Az elmúlt egy év során hány hetet töltött közterületen, hajléktalan szállón, lakásban, BV intézetben, kórházban?”* Ennek segítségével egyfajta mikro-időmérleg készíthető arról, hogy a megkérdezettek különböző csoportjai – főbb lakhatási típusok szerint – hol aludtak az év 52 hetében. A megkérdezettek együttesen az év 52 hetéből átlagosan 29 hetet, tehát több mint az év felét hajléktalanszállón töltötték, átlagosan 8 hetet húztak ki az utcán, közterületen, 7 héten keresztül lakásban laktak, s átlagosan 4 hét telt el kórházban, 1 hét BV intézetben.

Ezek persze olyan időátlagok, melyekben mindenki benne van, az is, aki egész évben utcán élt, s az is, aki egy napot sem. Megkérdezettjeink 65 százaléka egyáltalán nem aludt az utcán, 70 százaléka nem töltött éjszakát lakásban, 96 százaléka elkerülte a BV intézetek világát, 76 százaléka nem volt kórházban. Az összes megkérdezett 23 százaléka egy hetet sem töltött el hajléktalanszállón. Ebből esetleg azt is gondolhatnánk, hogy a többség nyilván mindvégig hajléktalanszállón lakhatott – hiszen ott is kérdeztük meg őket. Azonban erre rögtön rácsófol, hogy *a megkérdezetteknek csupán 30 százaléka lakott egész évben szállón, 47 százaléka szállón is lakott az év során, és máshol is.* Ezt érdemes részletesebben is megvizsgálunk, most azonban térjünk vissza még az egyes csoportok éves mikro-időmérlegeinek néhány figyelemre méltóbb mozzanatára.

A *fiatalok* (a 29 évesnél fiatalabbak) az átlagos idő dupláját (12–19 hetet) töltötték lakásban, a középkorúak a többiekénél valamivel több időt tartózkodtak utcán (10 hetet), az idősek pedig a többiekénél többet voltak kórházban (10 hét). A *nők* átlagosan fele annyi időt (5 hetet) éjszakáztak közterületen, mint a férfiak (9 hetet), viszont hosszabb időt töltöttek hajléktalanszállókon. Némileg meglepő, hogy az *iskolai végzettség szerint* is különbségek mutatkoznak, amennyiben a nyolc általánossal sem rendelkezők hosszabb ideig voltak az utcán, vagy (feltehetően az idősebbek) kórházban, míg a közép- vagy felsőfokú végzettséggel bíró otthontalanok náluk kétszer annyi időt (5 helyett

9-10 hetet) laktak lakásban az év során. A *jövedelemnélküliek* a többiekénél több mint kétszer hosszabb időt töltenek el az utcán (átlagosan 19 hetet), ugyanezt találjuk azok körében, akik *csoportban* (bandában) élnek, s nem magányosak.

Ami talán a legérdekesebb számunkra, hogy az éjjeli menedékhelyeken tartózkodók ugyan átlagosan egy hónappal több időt (7 hetet) töltöttek közterületeken az átmeneti szállókon lakókhöz képest (3 hét), azonban szintén átlagosan egy hónappal hosszabb ideig laktak lakásban is az év során (9 hetet) átmeneti szállókon élő társaikhoz képest (5 hét).

A „hajléktalan létbe”, de legalább is a hajléktalan ellátásba való „belépés” irányát azonban ennél is markánsabban mutatja, hogy azok, akik azt választották, hogy *egy éven belül váltak hajléktalanná*, együttesen átlagosan csupán 16 hetet (négy hónapot) töltöttek hajléktalanszállón, a többi idő kisebbik részét (átlagosan 4 hetet, egy hónapot) közterületen töltöttek, míg 24 hetet, vagyis együttesen átlagosan 6 hónapot még lakásban laktak. Ez alapvetően eltér a régebb óta hajléktalanoktól, s arra utal, hogy *a hajléktól való megfosztottság csak kisebb részben vezet a közterületen való alváshoz, sőt talán arra is utal, hogy az intézményekbe inkább a lakás-szerű lakhatásukat elveszítőket kerülnek, s csak kisebb részben az utcák lakói.* (Lásd erről korábbi tanulmányunk hipotéziseit.)

Érdeemes azonban ennek egy kicsit részletesebben is utánanézni. A megkérdezettek közel fele kizárólag egyfajta lakhatási formában töltötte az elmúlt egy évet. E csoport döntő többsége, az összes megkérdezett 1/3-a csak hajléktalan szállón lakott, 1/10-ük csak lakásban, illetve egyfolytában utcán aludt. A megkérdezettek másik fele több fajta lakhatási formában is megfordult az év során. Ők azok, akik utcán és/vagy szállón és/vagy lakásban is laktak. Ugyanannyian laktak az év során utcán és szállón, vagy lakásban és szállón, fele annyian utcán is, szállón is, lakásban is laktak az elmúlt 52 hét alatt, s csupán 3 százalékuk lakott csak utcán és lakásban.

átmeneti szálló, menhely 33%		
14%	7%	14%
lakás 7%	3%	utca 4%

Ez ismét arra utal (immár sokkal kézzel foghatóbb információkkal alátámasztva), hogy az otthontalanok világában a különböző lakhatási formák között – legalább is az otthontalanok egy nem lebecsülendő

körében – állandó a mozgás, s nyugodtan mondhatjuk, hogy ennek a mozgásnak a gyakorisága (és sajátosan szegényes változatossága) eddig igen kevés figyelmet kapott az ellátásban dolgozók, azt szervezők, szabályozók részéről.

Minél idősebb egy hajléktalan ember, annál kisebb a valószínűsége, hogy *lakásban is* megalhat (20–25 éveseknél 46 százalék, 60–69 éveseknél 16 százalék), és annál nagyobb a valószínűsége, hogy *csak hajléktalanszállón* aludt (20–29 éveseknél 25 százalék, 60–69 éveseknél 44 százalék). Közterületen legjellemzőbben a középkorúak aludtak néhány hetet az év során (40%-uk), az idősebb-fiatalabb otthontalanok 70–75 százaléka egyáltalán nem aludt közterületen.

A megkérdezett férfiak 7 százaléka (149 fő) egész évben utcán élt, 30 százaléuk (657 fő) esetében pedig előfordult olyan hét, amikor az utcán lakott az elmúlt évben. 13 nő, a megkérdezett nők 3 százaléka nyilatkozott úgy, hogy az egész évet az utcán töltötte, 21 százaléuk (106 fő) pedig lakott néhány hetet az utcán.

Elgondolkodtató, hogy egyértelmű összefüggés mutatkozik a legmagasabb iskolai végzettség és az utcán alvás között (a 8 ált. alattiak 55 százaléka, a felsőfokú végzettségűek 78 százaléka egyáltalán nem aludt közterületen).

Az összes megkérdezett 65 százaléka egyáltalán nem aludt közterületen az elmúlt évben, 29 százaléuk (743 fő) töltött néhány hetet közterületen, 6 százaléuk (154 fő) végig közterületen lakott. Ha azt vártuk volna, hogy az egy éven belül hajléktalanná váltak inkább az utcán tartózkodtak (még nem tudtak szállóra bekerülni), akkor tévedtünk volna: körükben kisebb arányban találunk olyanokat, akik kénytelenek voltak az utcán aludni. Ezzel szemben inkább a nagyon rég óta, több mint tíz év óta hajléktalanok azok, akik inkább kénytelenek voltak részben, vagy egész évben az utcán lakni.

Az egy éven belül hajléktalanná váltak többsége az év egy részében még lakásban lakott (65 százalék, az összes megkérdezettnél ez csupán 27 százalék), de a régebb óta, vagy akár már sok év óta hajléktalanok 1/5-e is aludt az év során lakásban.

Míg a jövedelemnélküliek körében az átlagosnál két-két és félszer nagyobb arányban vannak olyanok, akik egyfolytában közterületen tartózkodtak (17%), vagy részben itt laktak (44%), addig a különböző társadalombiztosítási ellátásokból élők körében a legnagyobb az aránya (77%) azoknak, akik egyáltalán nem aludtak utcán. Meglepő módon hasonló tendenciát találunk, ha a lakásban alvás előfordulását tekintjük: az átlagosnál kicsit gyakrabban fordul ez elő a jövedelemnélkülieknél, s ritkábban a társadalombiztosítási ellátásokból élőknek. Utóbbiak egyszerűen a többieknél jóval nagyobb arányban (34%) voltak kénytelenek az év egy részét kórházban tölteni.

Igen figyelemre méltó, hogy e szerény adatok is milyen markánsan visszatükrözik azt, hogy mennyire *másképpen szerveződik a magányos és a csoportban, illetve bandában élő hajléktalanok élete*. A csoportban élők az átlagosnál (35%) lényegesen gyakrabban alszanak közterületeken

(57%), de gyakrabban (34 százalék, az átlag 27 százalék) alszanak lakásban is, miközben sokuk egyáltalán nem veszi igénybe a hajléktalanszállókat (36 százalékuk, ez az egyedül élőknel 19 százalék), s közülük nagyon kevesen (alig 15 százalékuk) laknak egész évben szállón (az egyedül élőknel ez az arány 31 százalék).

Persze nem mindegy, hogy valaki éjjeli menedékhelyen, vagy átmeneti szállón kap-e helyet: az előzőek alig 21 százaléka aludt egész évben hajléktalan szálláson, utóbbiak 46 százaléka viszont minden éjjelt az átmeneti szállón tölthetett. Ennek a fordítottja is igaz, vagyis az átmeneti szállókon lakók körében kevesebben vannak olyanok, akik akár közterületen, de akár lakásban aludtak volna az év valamelyik részében.

Az éjjeli menedékhely tehát úgy „előszoba”, hogy az itt megfordulók 40 százaléka az utcán is lakott az év során, de 37 százalékuk lakásban is aludt néhány hetet.

Korábbi elemzésünkben részletesen foglalkoztunk a jelenséggel, hogy miért térhet el egymástól oly jelentősen a hajléktalanná válás ideje és az utolsó lakás elvesztésének az ideje. 2000 februárjában is feltettük a szokásos kérdést: „Mióta hajléktalan?”, s azt is, hogy „Mikor lakott utoljára lakásban?”. Emellett azt is megkérdeztük, hogy „Mikor aludt először hajléktalanszállón?”, mert kíváncsiak voltunk arra, hogy időben hogyan is kapcsolódnak egymáshoz ezek az események, például a hajléktalanná válást követően mennyi idő telik el, míg valaki egy szállóra eljut vagy bejut.

Ezúttal is azt tapasztaltuk, hogy a kérdezettek válaszai teljesen megoszlának a lakás elvesztésének és a hajléktalanná válásnak a sorrendjét tekintve. A válaszadók fele (49%) előbb valamikor elvesztette lakását (pontosabban kikerült abból a lakásból, ahol lakhatott), egy másik, nem sokkal kisebb részük viszont (40%) időben régebbre helyezi hajléktalanná válását, bár még ezt követően is lakik lakásban. (Ez tulajdonképpen – miután módunk volt most részletesebben is megnézni, hogy ki hol, milyen lakhatási formákban töltötte az elmúlt egy évet – már egyáltalán nem meglepő.) *Erre is alapoztuk azt a korábbi gondolatmenetünket, hogy meg kell különböztetnünk az otthontalanságot – lakástalanságot – hajléktalanságot – fedél nélküli létet egymástól, mert ezek ugyan egymáshoz is kapcsolódó, de mégsem azonos élethelyzetek.*⁶

Egyidejűségről – vagyis hogy egyszerre vált valaki hajléktalanná és vesztette el lakhatását, s azóta nem is lakott lakásban – viszonylag igen kevesen számolnak be, a megkérdezettek alig 1/10-e. Ennél nagyobb azoknak az aránya, akik a hajléktalanná válás és az első hajléktalan szállón alvás egyidejűségéről számolnak be (a megkérdezettek 17 százaléka).

A fentiekhez képest a fiatalabbak és az idősebbek, vagy a férfiak és a nők között nem találunk lényeges különbséget. Némileg ismét

⁶ Bényei Zoltán–Gurály Zoltán–Győri Péter–Mezei György: Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról – 1999. Esély, 2000/1.

meglepő, hogy az iskolai végzettség szerint megint olyan eltérés látható, hogy a magasabb iskolai végzettségűek körében kétszer akkora a hajléktalanná válással egyidejűleg szállóra kerülők aránya (24%), mint a 8 általánossal sem rendelkezők körében (11%).

Ami azonban ennél jóval elgondolkodtatóbb, az az, hogy minél régebb óta hajléktalan valaki, annál kevésbé fordul elő, hogy a hajléktalanná válás egyben szállóra kerülést is jelentett, vagy fordítva: az elmúlt egy-két évben jelentősen megnőtt annak a valószínűsége, hogy valaki hajléktalanná válásával egyidőben bement és bejutott egy hajléktalanszállóra. Az egy éven belül hajléktalanná váltak 39 százaléka azonnal szállóra került, az 1-2 éve hajléktalanok 19 százaléka, de mondjuk a több mint tíz éve hajléktalanoknak csupán 6 százaléka mondta azt, hogy a hajléktalanná válással egyidőben jutott volna el szállóra.

De vajon mennyi idő telt el – átlagosan – ezek között a fordulópontok, események között? Megelőlegezzük: nem kevés. A hajléktalanná válás és az első szállón lakás között átlagosan 21 hónap telt el.⁷ Az egy éven belül hajléktalanná váltaknál átlagosan 6 hónap telt el a lakásvesztés és a hajléktalanná válás között, majd alig több mint egy hónap a szállóra való bekerülésig. Az 1-2 éve hajléktalanoknál 9 hónap telik el a lakásvesztés és a hajléktalanság között, majd átlagosan 4 hónap múlva kerültek először szállóra. Az időintervallumok így nőnek egészen addig, amíg például a több mint tíz éve hajléktalanoknál 27 hónap különbség mutatkozik a lakásvesztés és a hajléktalanság között és átlagosan 65 hónap, vagyis több mint öt év eltérésről szólnak, míg a hajléktalanná válást követően először szállóra jutottak (hogy ez mennyire az emlékezés torzulásaiból adódik, s mennyire másból, azt megfejtteni most nem tudjuk). Ismét azt találjuk, hogy az iskolázottság a hajléktalanok világában is differenciál: a 8 általánossal sem rendelkezők közel három évet (34 hónapot) töltöttek el úgy lakás nélkül, hogy még nem tekintették magukat hajléktalannak, majd a hajléktalanságuktól számított másik három év (34 hónap) múlva jutottak be egy hajléktalanszállóra, miközben a felsőfokú végzettségűek alig 2 hónapra teszik a lakásvesztésük és hajléktalanná válásuk közötti időt, s rá 15 hónappal laknak szállón.

⁷ Itt és a következőkben végig a 0 hónapokat, az egyidejűeket kiszűrtük, ők nem szerepelnek ezekben az átlagokban.

*A hajléktalanná válás és az első szállásra bekerülés között eltelt idő
(átlag, hónap)*

Csoportok	Eltelt hónapok száma
Összes megkérdezett	21
Egy éven belül hajléktalanná váltak	1
Egy-két éve hajléktalanná váltak	4
Több mint tíz éve hajléktalanná váltak	65
8 osztálynál kevesebbet végeztek	34
Felsőfokú végzettségűek	15
Férfiak	22
Nők	15
Jövedelemnélküliek	27
Munkabérrel rendelkezők	18
Csoportban/bandában élők	31
Egyedül élők	20

Mindez pontosította és megerősítette azon korábbi hipotéziseinket a hajléktalanság mibenlétéről, melyek szerint ezek a *helyszínek* (közterület, szálló, szívességi lakás stb.) – minden keserű tapasztalat ellenére – nagyon sokszor nem „végállomások”, hanem állandóan váltakozó helyszínei, megállói a tágabb értelemben vett otthontalan élethelyzeten belüli sajátos mozgásoknak. Az, hogy ezek a mozgások e helyszínek között végső soron körforgást jelentenek-e a lakhatás margóján belül, miközben mi a közterületeken, fapadosokon (éjjeli menedékhelyeken), szállókon e margó szélén lévőket találjuk meg egy-egy időpillanatban, lehetséges. Áttételesen ezt támaszthatja alá az az írásunk elején említett tény is, hogy az általunk megkérdezettek összetétele egészében milyen nagy mértékű állandóságot mutat, miközben 85 százalékuk valójában kicserélődött az elmúlt három év alatt. Talán a tágabb körű otthontalanok összetétele köszön vissza a szűkebb körben lebonyolított, éves felvételeink során. Adataink segítségével (effektív hajléktalanok száma, „forgási sebesség”) esetleg az otthontalanok e tágabb körének számszerű nagyságrendjét is megbecsülhetnénk – ez azonban inkább egy következő, módszertani tanulmány témája.

Kiket szolgálnak a jelenlegi hajléktalanszállások?

A hajléktalanszállások két alaptípusát az ún. *éjjeli menedékhelyek*, illetve az ún. *átmeneti szállások* adják. Ezek egymástól merőben eltérő céllal, ebből következően különböző ellátási előírások, mindennapi szabályok szerint szerveződnek (bejutás rendje, az igénybevétel hossza, a bent tartózkodás napirendje, ingyenes-e vagy fizetni kell stb.). Ennek megfelelően nyilván érdeklődésre számotartó, fontos kérdés, hogy vajon a kétféle intézménytípus használói között is fellelhető-e valamiféle – a szabályozásukkor előfeltételezett – különbözőség. Az

első adatfelvétel során meglepően kis eltérést találtunk a különböző intézménytípusok használói között. Immár három adatfelvétel mentén érdemes közelebbről is megvizsgálni, hogy miben mutatkozik máskülönbség a kétféle intézménytípust használók között, hol láthatunk állandósult eltérést, illetve hogy az elmúlt három év esetleges változásaiból lehet-e valamilyen tendenciákra következtetni.

Elsőként arra a kérdésre próbálunk válaszolni, hogy az éjjeli menedékhelyeket igénybe vevők *demográfiai szempontból* mások-e, mint az átmeneti szállások lakói. Ezt követően arra keressük a választ, hogy mennyiben vannak más *élethelyzetben*, mennyiben más az életmódjuk a két szállástípus lakóinak. Majd azt a kérdést próbáljuk megválaszolni, hogy ha a fenti két válaszcsoporthoz nem magyarázza kellően az adott szállástípus igénybevételét, akkor az *milyen egyéb tényezőkkel* hozható még összefüggésbe. Szerintünk a hajléktalanügyi szabályozás, ellátás-szervezés szempontjából is, de a hajléktalan világ jobb megértése szempontjából is fontosak lehetnek az e kérdésekre adható válaszok.

Nézzük először azokat a tényezőket, melyek lényegében függetlenek a kérdezett cselekvéseitől, számára objektív körülményként jelennek meg, illetve a hajléktalan lét előtörténetéhez tartoznak. Ilyen az életkor, nem, iskolai végzettség, de a társadalombiztosítási ellátás megléte is (melyet itt egy végleges állapot jellemzőjének tekintünk), valamint a hajléktalanná válás óta eltelt idő és a hajléktalanná válás oka.

(Életkor) Az elmúlt három év során a két szállástípusban ellentétes irányú változások zajlottak le: egyre fiatalabbak kerültek be az átmeneti szállásokra, ezzel egyidejűleg viszont növekedett az éjjeli menedékhelyeken az 50 év felettiek aránya. Miközben az átmeneti szállásokon lakók átlagos életkora folyamatosan csökken, aközben az éjjeli menedékhelyeken élők átlagos életkora erőteljesen növekszik. Az átlagos életkort tekintve tehát jelentős kiegyenlítődés következett be a két intézménytípus között.

(Iskolai végzettség) Fokozatosan kiegyenlítődött – az életkorral nyilvánvalóan szoros összefüggésben – az iskolai végzettség szerinti különbség is. Korábban az átmeneti szállásokon jóval többen éltek olyanok, akik legfeljebb 8 általánossal rendelkeztek, mára arányuk lényegében akkora, mint az éjjeli menedékhelyeken élők körében; ennek láthatóan az elmúlt időszakban bekerülők alacsonyabb életkora, magasabb iskolázottsága az oka. Ezzel párhuzamosan megnőtt a szakmunkások aránya az átmeneti szállásokon (23-ról 37 százalékra), ami azért is érdemel figyelmet, mert ezzel a végzettséggel lehet a legkönnyebben alkalmi munkát vállalni, és abból a megélhetéshez minimálisan szükséges jövedelmet előteremteni.

(Nem) Nem változott a két szállástípusban a nemek szerinti megoszlás, ez azonban – mint azt már az 1999-es felméréskor megállapítottuk – elsősorban a férőhelyek nemek szerinti megoszlásával függ össze: a vizsgált időszakban a női férőhelyek száma az éjjeli menedékhelyeken növekedett, az átmeneti szállásokon kis mértékben csök-

kent. Csak megjegyezzük, hogy a női férőhelyek aránya az átmeneti szállásokon (24%) mindvégig magasabb, mint a nők részaránya a fedél nélküliek körében (16%).

(Társadalombiztosítási ellátás) A tb-ellátásban részesülők aránya – nyilvánvalóan ismét szoros összefüggésben áll az életkorral – szintén erőteljes kiegyenlítődést mutat: az átmeneti szállásokon csökkent, miközben az éjjeli menedékhelyeken erőteljesen nőtt a valamilyen társadalombiztosítási jövedelemből élők aránya.

(Hajléktalanná válás óta eltelt idő) Miközben a hajléktalanná válás óta eltelt átlagos idő mindkét szállástípusban élők körében enyhén növekszik, aközben e mögött merőben ellentétes irányú változások figyelhetők meg. Korábban a két intézménytípus közül az éjjeli menedékhelyeken aludtak nagyobb arányban azok, akik egy éven belül váltak hajléktalanná (s ezt az intézmény funkciója szerint természetesen találtuk), mára ez meglepő módon megfordult: az átmeneti szállásokon nagyobb az egy éven belül (sőt a két-három éven belül is) hajléktalanná váltak aránya. 2001-ben az egy éven belül hajléktalanná váltak 36 százaléka alszik éjjeli menedékhelyen, 38 százaléka átmeneti szálláson, vagyis a hajléktalanná válást követően gyakorlatilag azonos eséllyel lehet bejutni a két szállástípus valamelyikébe.

Jelenleg még csak találgatni tudjuk ennek okát, de erre a kérdésre összefoglaló megállapításainknál még visszatérünk.

Az éjjeli menedékhelyeken megkérdezettek %-ában				Az átmeneti szállásokon megkérdezettek %-ában		
1999	2000	2001		1999	2000	2001
42,5	41,6	44,4	Átlagos életkor (év)	45,8	45,3	44,9
24	26	37	50 évesnél idősebb	37	37	37
9	8	8	Nő	28	28	24
39	42	41	Iskolai végzettsége legfeljebb 8 általános	51	51	42
13	18	21	Van társadalombiztosítási jövedelme	39	38	31
64	66	77	Mióta hajléktalan? (hónapok száma)	59	62	67
16	15	12	Legfeljebb egy éve hajléktalan	6	13	15
26	26	21	Legfeljebb két éve hajléktalan	12	26	26
38	37	31	Legfeljebb három éve hajléktalan	22	39	36
56	53	62	Hány hónapja lakott utoljára lakásban? (hónapok száma)	60	61	67
71	64	63	Személyi okok miatt vált hajléktalanná	62	60	60
17	26	28	Gazdasági okok miatt vált hajléktalanná	28	30	31
83	85	80	Egyedül él	79	86	77
32	33	30	Van vidéki állandó lakcíme (lakóhely)	24	24	23
3	4	8	Van vidéki ideiglenes lakcíme (tart. hely)	1	6	1
72	63	65	Munkaképes	66	53	50
45	34	30	Nincs rendszeres jövedelme	17	16	9
42	48	49	Van munkajövedelme	43	47	56

(*A hajléktalanná válás oka*) A hajléktalanná válás okait tekintve gyakorlatilag szintén eltűnt a különbség a két szállástípuson élők között. Az átmeneti szállásokon élőknek három év óta stabilan 2/3-a valamilyen személyi konfliktust jelöl meg hajléktalanná válása okaként, 1/3-a valamilyen egzisztenciális, gazdasági okot. Az éjjeli menedékhelyeken élők körében korábban ennél érzékelhetően alacsonyabb volt a gazdasági okokat említők aránya, azonban mára ez a különbség lényegében megszűnt.

A következőkben azokat a tényezőket tekintjük át, amelyek inkább a hajléktalanok életmódjáról, a két szállástípus használatának módjáról szólnak: hogyan jutnak jövedelemhez, mennyi pénz áll naponta rendelkezésükre, milyenek az együttélési és társas kapcsolati viszonyaik, milyen segítséget, védelmet nyújtanak számukra a különböző szállások.

(*Munkavégzés – rendszeres jövedelemszerzés*) A hajléktalanságban élők egészségi állapota gyorsan romló tendenciát mutat, és ezt a közvetlen tapasztalat is megerősíti. Mindkét szállástípusban élők körében erőteljesen növekedett a jövedelemszerzést akadályozó betegségben szenvedők aránya. Az átmeneti szállásokon élők egészségi állapot szerinti összetétele nagyobb mértékben romlott az elmúlt időszakban. Azonban ezzel együtt is csökkent a rendszeres jövedelemmel nem rendelkezők aránya, csökkent a tb-ellátásban részesülők súlya, viszont megnőtt a munkajövedelemből élők részaránya. Az éjjeli menedékhelyek lakói közül szintén egyre kevesebben nyilatkoznak úgy, hogy nincs rendszeres jövedelmük: e csoportban is határozottan növekedett a munkajövedelemmel rendelkezők aránya, körükben megnőtt a tb-ellátásban részesülők aránya is. A munkajövedelemmel rendelkezők arányának emelkedő tendenciája – de különösen a két intézménytípus közötti meglepően kis különbsége – azért is érdemel figyelmet, mert hiszen a két szállástípus a rendszeres munkába járáshoz alapvetően eltérő lakhatási-szolgáltatási háttérrel nyújt. Óhatatlanul adódik a kérdés, hogy vajon nem kellene már reagálni e jelenségre az egyes szállástípusok szolgáltatási tartalmának meghatározásával, az ezekre vonatkozó előírásokkal?

(*Anyagi helyzet – napi pénzköltés*) A hasonló jövedelemszerzési pozíciót igazolja – a válaszok hitelességének minden módszertani problémájával együtt – az átlagos napi pénzköltés mértékének alakulása, mely az éjjeli menedékhelyeken élők körében 777–733–1085 Ft/nap volt 1999–2000–2001-ben, szemben az átmeneti szállásokon kérdezettek 615–558–901 Ft/nap átlagos értékével.

Három év alatt átlagosan mintegy 30 százalékkal nőtt az a pénzmennyiség, amelyet a szálláshelyeken és közterületen kérdezettek egy-egy nap alatt felhasználhattak, vagyis az elkölthető összegek vásárlóereje (az átlagos inflációt figyelembe véve) nagyjából stagnál illetve csökken. A fiatalok az átlaghoz képest naponta több pénzt köl-

tenek, a növekedés aránya is nagyobb, az időseknél jóval kisebb mértékű a növekedés, sőt a 70 év felettieknek gyakorlatilag ugyanakkorra átlagos összegből kellett naponta kijönniük, mint két évvel ezelőtt (470 Ft).

Viszonylag legtöbb pénzzel a vidéki városokból származók csoportja rendelkezik, s a csoportban vagy bandában élők is napi 1087 Ft-tal megelőzték a magányosan élőket. Ez talán visszaigazolja azt a napi tapasztalatunkat is, hogy a városban újrainduló építkezési konjunktúra városi napszámosai – a hajdani Teleki téri, talicskával ácsorgó emberek utódai – bandákba (brigádokba) szerveződve rendszeresen helyet kérnek maguknak a főváros ingyenes vagy olcsó hajléktalanszállóin. Részben ez is szerepet játszhat abban, hogy továbbra is az éjjeli menedékhelyek lakói rendelkeznek átlagosan a legtöbb pénzzel, miközben a közterületen megkérdezettek voltak leginkább pénzsűkében. A felhasználható összegek növekedési dinamikáját tekintve az önkormányzati szálláshelyek lakói állnak az első helyen, ami feltételezésünk szerint annak is köszönhető, hogy egyes szálláshelyeken úgy döntöttek: ezután az életerős fiatal embereket nem sorolják hátra a várakozólistákra, megvárva, amíg ők is kellőképpen elesettek lesznek.

Az ingyenes–olcsó intézmény–szívességi lakhatási mód *versus* biztonság–bizonytalanság *versus* pénzköltés–fogyasztás lehetséges átváltási stratégiáira még visszatérünk.

(*Kapcsolatok*) E kérdéssel külön is foglalkozunk tanulmányunk következő részében. Itt továbbra is csak a két szállást nyújtó intézménytípusban élők közötti azonosságokat, illetve különbségeket próbáljuk meg számba venni.

	Az éjjeli menedékhelyeken megkérdezettek	Az átmeneti szállásokon %-ában
Egyedül él	80	77
Csoportban/bandában él	11	7
Családtaggal él	9	16
Rendszeres társas-rokoni kapcsolata van	58	67
Baráti kapcsolattal rendelkezik	58	54
Szexuális kapcsolata van	36	38
Szociális munkástól kapott segítséget	60	74
Szálláshelyre segítség nélkül került be	32	18
Munkakeresésben nem kapott segítséget	67	61
Jövedelemszerzéshez nem kapott segítséget	69	63
Bűncselekmény sértettje volt	46	35

Mindkét szállástípusban – részben az érintett intézmények szerveződési módja miatt is – a lakók 4/5-e egyedül él. Miközben azonban a csoportban-bandában élők aránya az átmeneti szállásokon lecsök-

kent az elmúlt két év alatt, az éjjeli menedékhelyeken súlyuk megduplázódott. A többség rendelkezik valamilyen rendszeres személyes, rokoni kapcsolattal, ez az éjjeli menedékhelyeken élőknél lényegében az ún. baráti kapcsolatokra korlátozódik, az átmeneti szállások lakóinak egy részénél pedig rokoni kapcsolatokkal is kiegészül.

A „*Ki segített Önnek?*” kezdetű kérdésekre a válaszolók 2/3-a a szociális munkásokat említette, az éjjeli menedékhelyeken kicsit kevesebben, az átmeneti szállásokon többen, de mindkét helyen messze megelőzve a személyes-baráti-rokoni kapcsolatok gyakoriságát. (A nyújtott szolgáltatások szempontjából elgondolkodtató, hogy a közterületen élők szinte ugyanolyan arányban számoltak be arról, hogy szociális munkás segítségét vették igénybe (59%), mint éjjeli menedékhelyeken megforduló társaik.)

A segítség a megkérdezettek értékelése szerint elsősorban a szálláshelyre kerülés megkönnyítésében nyilvánul meg, sokkal kevésbé a munkakeresésben vagy a jövedelemszerzésben.

A sérelmükre valahol, valamikor elkövetett bűncselekmények gyakrabban fordultak elő az éjjeli menedékhelyeken megfordulók között (csaknem minden második megkérdezett esetében), mint az átmeneti szállásokon lakók körében (1/3-uk számolt be ilyen esetről). Talán ez is motiválhatja, hogy mintegy „önvédelemből” az éjjeli menedékhelyeken megfordulók gyakrabban szerveződnek csoportbandába. Bár éppen a csoportban-bandában élők alszanak gyakrabban közterületeken, s így nagyobb valószínűséggel válnak áldozattá.

Következtetések – egy újraértelmezési kísérlet

Összefoglalásképpen, immár nagy biztonsággal megállapíthatjuk, hogy a két jellemző intézményes szállástípus használói a demográfiai összetételüket tekintve azonosak, a (korábbi) különbségek alapvetően az életkorral hozhatók összefüggésbe. A mára lezajlott kiegyenlítődés előidézője nyilvánvalóan az, hogy az átmeneti szállásokon megjelentek a fiatalabb, viszonylag rövid időn belül hajléktalanná vált emberek, az éjjeli menedékhelyeken pedig feltűntek az átmeneti szállásról különböző okok (pl. intézményi jogviszony lejárta, vagy tartós elhelyezés elutasítása) miatt kikerülő, évek óta valamelyik szálláson lakó idősebb hajléktalanok. (A két szállástípus népességének homogenizálódásában véleményünk szerint – az FSZKI meghatározó részaránya miatt – szerepe van az átmeneti szállásokra való bejutás, a beutalási rendszer, a beutalási prioritások, valamint az intézményi jogviszonyhosszabbítás irányelvei 1999-től történő megváltozásának is.)

Az életmódra jellemző mutatók összehasonlító elemzése alapján megalapozottan állítható, hogy az ellátórendszer egymásra épülő elemeinek szakmai-szabályozási logikája az éjjeli menedékhelyek és az átmeneti szállások használatában nem érvényesül. Ohatatlanul fölmerül a kérdés, hogy vissza-visszatérő „meglepődésünk” a nagyon is kétféle intézményti-

pus használóinak hasonlóságán-azonosságán vajon nem abból adódik-e, hogy még mindig az ellátórendszer kiépítésekor kialakult előfeltevésekből próbálunk meg kiindulni, keresve a *fedél nélküliek* számára rendelt közterületi ellátások, a hajléktalanságon „átutazók”, *kriszishelyzetben lévők* ellátására hivatott éjjeli menedékhelyek, majd a mind tartósabb *lakástalan* élethelyzetek kezelésére létrehozott átmeneti és tartós bentlakásos intézmények időben is egymást követő rendszerének használói közötti különbségeket. Makacsul kísért a gondolat: vajon nem csupán csalóka látszat-e az ún. egymásra épülve működő hajléktalanellátó-rendszer? *Vajon nem arról van-e szó, hogy a mára kialakult hajléktalanellátó rendszer inkább az azt létrehívó döntéshozók hajléktalanokról alkotott előfeltevéseinek tükré, s kevésbé szól az intézményrendszer használók életének tényleges szerveződési módjáról?* Ebben az esetben nem kellene-e új alapokon végiggondolni, hogy kiknek, mire, s milyen segítségnyújtási formákat lenne indokolt működtetni?

A hajléktalanságot többnyire az alapvető életfeltételek, ezen belül is kiemelten a lakhatási feltételek terén fennálló hiányállapotként szokás leírni. Ez a megközelítés – mint elsőrendűen fontos tényező – a lakhatási feltételek pótlása illetve biztosítása irányába tereli a hajléktalanügyi problémakezelés logikáját. Ez egy olyan, alapvetően nem helytelen, csak éppen némileg egyoldalú, leszűkített megközelítés, amely a különböző szintű lakhatási feltételeket nyújtó intézményeket a hajléktalanellátás központi strukturáló elemévé emelte.

Vizsgálatunk azonban immár visszatérően azt mutatja, hogy az intézményrendszer használóit nem az ellátórendszer azon pontján találjuk, ahol valamely jellemzőjük – koruk, munkaképességük, jövedelmük, hajléktalanná válásuk ideje stb. – alapján várnánk (pontosabban: nem ott vannak, ahol az ellátásokat meghatározó szabályozók előfeltevései szerint „a helyük” lenne). Ez is azt jelzi a közvetlen napi tapasztalattal is megerősítve, hogy *a különböző hajléktalanellátó intézményekkel kapcsolatba kerülők élete nem, illetve nem kizárólag a szállások használata köré szerveződik. A jelenleginél sokkal inkább figyelembe kellene vennünk, hogy az otthontalanok is folyamatosan törekednek mindennapi életvitelük szerveződése során a lakhatás valamifajta megoldása mellett egyéb szükségleteik kielégítésére is. Tapasztalataink szerint a lakhatás mellett elsőrendűen ilyen a biztonságra, a társas- és a társadalmi magány oldására való törekvés, a napi fogyasztás, létfenntartás megszervezése, az ehhez minimálisan szükséges jászágok (ennivaló, innivaló, ruha, gyógyszer stb.) megszerzése.*

Azzal a feltételezéssel élünk, hogy hajlék nélküli embertársaink életvezetési döntéseinek megvannak a maguk racionalitásai (vagy éppen irracionalitásai), akárcsak mások döntései esetében. Létező erőforrásaik felhasználása során másokhoz hasonlóan „nyereségeik” maximalizálására, veszteségeik minimalizálására törekednek. A lakhatási feltételek, a fogyasztásra fordítható szabad jövedelmek, a társas kapcsolatok fenntartása, az ezekkel együtt járó biztonság-biztonságihiány bizonyos korlátok között átválthatók egymásra. A jobb minőségű, tar-

tósabb, esetleg biztonságosabb lakhatási feltételek (pl. egy ún. „fizetős” hajléktalanszálláson) ára a szabadon felhasználható források összeszűkülése. Ennek ellentettje, ha az átmeneti szálláson lakó a kevéske pénzét „szabadon” elköltve, vagy munkáját megszakítva fizetési kötelezettségét nem teljesíti, s ennek „ára”, hogy kevésbé komfortos éjjeli menedékhelyre kell mennie. Hasonló átváltás történik akkor, amikor a hajléktalan személy a szabad jövedelméből inkább a „bandában élés” közös költségeire áldoz, és cserében élvezzi a csoport által nyújtott védeltséget, s ennek oltárán feláldozza intézményes lakhatási lehetőségét. Ebben az esetben a lakhatási feltételek társas kapcsolati erőforrásra válthatók, szállását, búvóhelyét megosztja másokkal, illetve pl. szívességi lakáshasználóként befogadják. Ez természetesen mindig jelentős alkalmazkodási kényszert jelent. Ellenkező esetben viszont, ha összes szabad jövedelmét maga fogyasztja el, nem ad kölcsön, átmeneti szállóra kíván bekerülni, esetleg előtakarékosságba kezd, ennek „ára” sokszor csoportkapcsolatainak a meggyengülése.

Szeretni – enni – lakni – ha nem adatik meg, hogy az emberi lét eme alapvető szükségleteit akár csak részlegesen is kielégítse valaki, akkor naponta választania (helyettesítenie) kell: még kevesebbet fogyaszt-e, hogy jobb, biztonságosabb körülmények között, pénz ellenében lakjon, lemondva párkapcsolatról, redukálva társas kapcsolatait, a szociális munkások intézményes segítségére támaszkodva, vagy a biztonságosabb és talán kényelmesebb olcsó szállás helyett az ingyenes fapadost „választja”, a maga kockázataival. Ez utóbbi esetben talán több jut fogyasztásra, és fenntarthatóak azok a kapcsolatai (ha vannak), melyek révén akár máshol is megalhat egy ideig, olykor közterületen, vagy éppen valamilyen szívességi lakáshasználóként. A kényszerek nap mint nap felvetik ezeket az alternatívákat, és keményen behatárolják az átváltásokhoz kötődő döntési helyzetek szabadságfokát.

De milyen következtetések vonhatóak le mindebből? Azt gondoljuk, hogy többek között e megközelítés segítségével közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy miért nem azok és nem úgy használják a hajléktalanok ellátására létrehozott és alapvetően a lakhatásra szolgáló intézményeket, akiknek azt a rendszer kiépítésekor szánták, és ahogyan azt a szabályozás konzervativizmusa miatt máig is élő előfeltevések alapján várnánk. Ezeknek az embereknek az élete sem kizárólag a lakhatás hiányáról szól (még ha még oly elementáris is ez a hiány), hanem a biztonságról, a társas kapcsolatokról, a napi boldogulásról. Életmódjuk épp úgy egy sokdimenziós erőterben szerveződik, mint másoké, ráadásul az otthontalan – lakástalan – hajléktalan – fedél nélküli lét egymástól különböző formáiban.

De vegyünk csak egy nagyon egyszerű, gyakorlatias példát: törvény írja elő, hogy hogyan kell működnie egy *nappali* melegezőnek, vagy egy *éjjeli* menedékhelynek, hol, mit, hogyan, mennyiért kell biztosítani ezeken a helyeken a hajléktalanoknak. A *nappali* melegezőre vonatkozó szabályok abból indulnak ki, hogy ugyan éjjel minden haj-

léktalan valahol kipihente magát, de nappal is igénybe vehessen bizonyos szolgáltatásokat. Az *éjjeli* menedékhelyekre vonatkozó szabályok azt feltételezik, hogy a hajléktalanok mozgásképesek, reggel szépen felkelnek, elmennek dolgozni, gyűjtögetni, „elvannak” valahol, azután visszatérnek megpihenni. Ezzel szemben nap mint nap találkozhatunk a nappali melegedőkben az éjszakai munka után asztalnál ülve pihenő, alvó hajléktalanokkal, vagy este, éjszaka a nyilvános helyekről közterületre kiszorított, ott pusztán „tartózkodó” emberekkel. Mindezek alapján okkal gondolhatunk arra, hogy jobban megfelelne az igényeknek ha – jelzők nélkül – egyszerűen eseti alvásra szolgáló menedékhelyeink és pihenésre szolgáló melegedőink lennének, természetesen mindkettő éjjel–nappali nyitva tartással. Egy másik példa: a tényleges intézményhasználók összetételének vizsgálata azt is mutatja, hogy meg kellene fontolni az ingyenes átmeneti szállás, illetve a „fizetős” menedékhely iránt nyilvánvalóan meglévő kereslet kielégítését is. *A biztonságos otthonból, vagy a stabil hivatalból nézve a hajléktalanlét lehet sematikus, esetleg borzalmas (vagy éppen elborzasztó), valójában azonban nagyon is sokféle, s ezen a szinten is sokféle igény, szükséglet, stratégia szervezi a túlélés lehetséges módzatait, melyekhez a mainál sokkal jobban alkalmazkodó támogatási formák kialakítására lenne szükség.*

Megerősítő és kirekesztő kapcsolatok hálójában

Általános a közhiedelem, hogy a – gyakran mások segítségére szoruló – hajléktalanok magányosak, nem rendelkeznek kapcsolatokkal. Amellett, hogy ez sokukra nézve valóban érvényes, a margón élők magányossága, vagy éppen társas kapcsolataik differenciált megértése egy külön tanulmányt is megérne.

(*Család – gyerekek*) A fővárosi hajléktalan emberek többségének van(nak) testvére(i), sőt, az átlagosnál gyakrabban származnak sokgyerekes családokból (családtöredékekből). A testvéri kapcsolatok azonban csak kisebb mértékben élő kapcsolatok: a megkérdezetteknek alig negyede találkozik rendszeresen testvérével. Minél több testvére van valakinek, annál inkább működik még ez a kapcsolat: a három, vagy több testvérral rendelkezők 35 százaléka szokott rendszeresen találkozni a testvérével, s számukra ez nagyon is fontos támaszt jelenthet.⁸ Igen izgalmas további kutatási kérdés lenne, hogy hogyan alakult az ugyanabból a családból jött testvérek sorsa, miért éppen az a gyerek lett hajléktalan, akivel mi találkoztunk.

A hajléktalanságba sodródottak körében ugyan megszakad e sokgyerekes lánc, de nem teljesen. Többségüknek van gyermeke, de közülük csak minden második tartja folyamatosan a kapcsolatot. Az

⁸ Sok (háromnál is több) testvére inkább a fiatal-középkorúaknak (20–40 évesek) van (40%), az idősebbeknél ez kevésbé jellemző (28%).

egyek több mint a felének (56%) nincs gyermeke, viszont akiknek három, vagy több testvérük van, azok körében igen magas (48%) a három, vagy annál több gyermekesek aránya. A hajléktalan nőknek átlagosan több gyerekük van, mint férfi sorstársaiknak, a három- vagy többgyermekesek több mint fele (58%) elvált, s az egyedülállók 29 százalékának van gyereke.

A megkérdezettek döntő többsége tartja a kapcsolatot valamelyik hozzátartozójával, elsősorban valamelyik testvérével vagy a gyerekével, esetleg szüleivel. Ennél jóval kisebb mértékben a volt házastársával.

(Pár- és társas kapcsolatok) A hajléktalan ember egyedül, tömegben is magányosan él. Többségükre ez bevallásuk szerint is érvényes. Többen vannak közöttük azok, akiknek korábban volt már saját családjuk, párjuk (elvált, özvegy, vagy jelenleg is házas), mint azok, akiknek soha nem volt ilyen kapcsolatuk.⁹

A hajléktalan nők körében csaknem kétszer annyi a házas és háromszor annyi az özvegy, mint a férfiaknál, s harmad annyi a hajadon, az elvált, mint a férfiak körében.

	A kérdezettek százalékában
Van testvére	77
Hárman vagy többen vannak testvérek	50
Nincs gyereke	40
Egy gyereke van	24
Kettő gyereke van	22
Három vagy több gyereke van	14
Szokott találkozni	
... testvérével	24
... gyerekével	21
... szüleivel	17
... volt házastársával	11
... egyéb rokonnal	8
Nem szokott találkozni hozzátartozójával	19
Nőtlen, hajadon	37
Elvált	46
Özvegy	6
Házas	11

A hajléktalan nők 32 százaléka jelenleg is élettársával, saját családtagjával él együtt, miközben a férfiaknál ez az arány csupán 10 százalék. A különböző „lakhatási” helyzetben lévő, hajléktalan emberek közül a közterületen élők körében a legmagasabb (25%) az élettárssal,

⁹ A budapesti felnőtt népesség körében az 1996. évi Mikrocenzus szerint elvált 16%, özvegy 5%, házas 69%, hajadon/nőtlen 10%.

családtaggal együtt élők aránya – köztudott, hogy a jelenlegi intézményi viszonyok között itt, az intézményeken kívül (a közterületen, parkban, utcán, kapualjban) van egyáltalán bármiféle lehetőség az együttlétre, a kapcsolat fenntartására.

(Baráti, haveri kapcsolatok) A megkérdezett hajléktalan emberek közül elmondásuk szerint minden másodiknak van barátja: leggyakrabban a közterületen élőknek (mint láttuk, körükben a leggyakoribb a párkapcsolat, a csoportban élés is), őket követik az éjjeli menedékhelyen éjszakázók, s éppen a sokszemélyes bentlakásos intézményekben élők a leginkább magányosak. Az életkor előrehaladtával csökken az említett barátok száma: a legkisebb létszámban van barátjuk az özvegyeknek, míg a házastárssal is bírónak vannak a leggyakrabban barátaik is.

(Szexuális kapcsolat) A megkérdezett hajléktalan emberek egyharmada említette, hogy van ilyen természetű kapcsolata: ez az arány a nőknél magasabb: közöttük majdnem minden másodiknak van partnere. A jelenleg házas családi állású hajléktalanok felének (51%) elmondása szerint nincs valóságos szexuális kapcsolata, ez a kapcsolat is az özvegyek körében a legalacsonyabb (29%).

(Ünnepek) Aki tehette, szerettei, barátai, ismerősei körében köszöntötte az új évezredet. Az általunk 2000. február 3-án megkérdezettek többsége (55%) szállón lakó sorstársai körében szilveszterezett, 28 százalékuk egyéb társaságot talált, minden hatodik fővárosi hajléktalan ember magányosan „ünnepeelt”. A közterületen tartózkodók között a legmagányosabbak ezen az éjjen az idősebb, rokon és családtag nélküliek voltak.

(Segítő kapcsolatok) Az „Amióta hajléktalan, ki segített Önnek abban, hogy szállása, ennivalója, pénze, munkája legyen, ügyei elintézésében, pénzkölcsönzésben?” kérdésekre adott válaszok azt mutatják, hogy a hajléktalan létben a legfőbb segítséget a szociális munkások, a barátok, rokonok jelentik, s csak kisebb mértékben lehet számítani egyéb hivatalos személyekre, a hajléktalan társakra. A szociális munkások ügyintézésben, szálláshely- és ennivalószerzésben segítenek a legtöbbit, míg a barátokra, rokonokra elsősorban élelmiszerszerzésben, valamint a pénzkölcsönzés terén lehet számítani. Jellemző, hogy legkevésbé éppen a munkakeresésben tudnak segítséget nyújtani, akár a szociális munkások, akár a barátok, rokonok. A szociális munkások segítségnyújtása gyakorlatilag független attól, hogy ki milyen baráti, rokoni kapcsolattal rendelkezik.

A hajléktalan lét során a rokoni, a szexuális kapcsolatok többnyire meglazulnak, leginkább a baráti kapcsolatok (és a szociális munkások

tevékenységei) azok, amelyek segíthetnek a hajléktalan lét viszontagságait túlélni.¹⁰

Sérelmek – atrocitások

Korábban olykor magunk is hajlamosak voltunk a sokdimenziós megfosztottságot jelképező hajléktalanságot úgy értelmezni, mint amely automatikusan együtt jár a „társadalmi magány” helyzetével. Felméréseink és tapasztalataink alapján ma már úgy látjuk, hogy *hangsúlyosabban különbséget kell tennünk a „társadalmi magány”, a kirekesztettség és a személyes kapcsolatok hiánya illetve megléte között.* A hajléktalan emberek egy része személyesen is magányos, társtalan, egy részüknél e kapcsolatokat részben, nagyon is töredékesen pótolni tudják az intézményes kapcsolatok a szociális munkásokkal – nem elhanyagolható részüknél viszont az életben maradás elemi feltétele, életszerveződésük igen fontos összetevője, hogy rendelkezzenek valamifajta társas, személyes kapcsolatokkal.¹¹

(*A hajléktalan emberek sérelmei*) Éretlen fiatal felnőttek egyre gyakrabban és élvezetesebben számolnak be történetekről, melyek kárvalottjai a „csövik”. A „csövizés” a szóbeszéd szintjén talán veszélytelen, bár tendenciáját tekintve hiba lenne alábecsülni a jelentőségét. Tény, hogy nagyon sok személyes beszámolót hallunk közterületen éjszakai hajléktalan emberektől arról, hogy éjjelente a hazafelé tartók csak úgy kedvtelésből megverik őket. Mivel a hajléktalanokkal szemben a bűncselekmények elkövetése nem járhat különösebben nagy haszonnal, nagyon valószínű, hogy a bántalmazások gyakoriságának oka az, hogy az elkövetők büntetlenül maradnak.

E gyakorlati tapasztalatok indítottak arra bennünket, hogy 2001. február 3-án arról is megkérdezzük a Budapesten élő hajléktalan embereket, hogy milyen sérelmek, bántalmazások érték őket azóta, amióta nem lakásban laknak. Utcái bántalmazások, hajléktalanszállón lezajló verések és rendőri atrocitások után érdeklődtünk. Külön kérdéseket tettünk fel a bűncselekményre vonatkozóan, valamint a hajléktalanszállón tapasztaltakkal és a munkahelyi diszkriminációval kapcsolatban.

10 A társas kapcsolatok vizsgálata alapján három csoport halvány körvonalaí rajzolódna ki. Az egyik csoportot a főként vidékről, szegény családból származók alkotják, akik folytatják a vidéki szegény életet: hajléktalanságuk kétlaki, az ingázókhoz hasonlatos, miközben saját „családot” alapítanak, egyre lazulnak háttér-családi kapcsolataik.

A másik csoport az egyik csoportja, akik állami gondozásuk megszűntével, és/vagy sérült voltak miatt kerülnek utcára. Ők zömében családalapítás helyett lesznek hajléktalanok.

A harmadik csoport tagjai látszólag jól működő, ép családokból kerülnek ki, a család „fekete báránnyaként” kerülnek az utcára.

11 A kapcsolatok nélküli, „magányos hajléktalan” vízióját próbálja felfesteni *Albert Fruzsina-Dávid Beáta: Ha elszakad a háló* (Új Mandátum, 2001) c. könyve is, melynek módszertani kritikája megint csak egy külön tanulmány tárgya kellene legyen.

A két és félezer válaszadó kétharmada számolt be valamilyen sérelemről, legtöbben bűncselekményeket említettek: minden második kérdezettel *szemben* követtek már el valamilyen bűncselekményt amióta hajléktalan. Minden tizedik megkérdezett igennel válaszolt arra a kérdésünkre, hogy „Verték-e meg valamikor hajléktalanszállón?“, minden hatodik személy tett említést rendőröktől (vagy biztonsági emberektől) elszenvedett bántalmazásokról.

Kiket fenyeget leginkább az áldozattá válás, a bántalmazások veszélye? A válaszok azt mutatják, hogy minél régebb óta hajléktalan valaki, vagy minél több időt tölt az utcán, annál gyakrabban érik őt sérelmek. Bár a közterületen megkérdezettek több mint kétharmada számolt be valamilyen sérelemről, és 60 százalékuk ellen követtek el bűncselekményt, a válaszok azt mutatják, hogy a rég óta hajléktalanná vált, éjjeli menedékhelyeken alvók sincsenek sokkal kevésbé veszélyeztetett helyzetben. Mint látni fogjuk, ez utóbbi esetben a szállókon belül nem, de azokon kívül őket is gyakran érik bántalmazások. Vagyis a szállók léte önmagában nem tud védelmet nyújtani az azokon kívül történő atrocitások ellen, a sértetté válás önmagában a hajléktalan lét egyes formáival együtt járó megfosztottság velejárója.

A bántalmazottak aránya (%)

A hajléktalanná válás óta eltelt hónapok száma	Közterületen	Éjjeli menedékhelyen alvók körében	Átmeneti szállón
0–12	63	48	40
13–24	71	64	54
25–36	69	67	48
37–48	68	73	59
49–60	– ¹²	64	57
61–72	73	82	61

Az áldozattá válás veszélye azonban lényeges különbséget mutat a különböző helyzetben lévő hajléktalanok között. Igen kevés például a bántalmazottak aránya a hetven év felettiak között (mindössze 5 százalék), de a nők csoportjában még ennél is kevesebb¹³. Csak esetleges feltételezéseink lehetnek arra vonatkozóan, hogy az öregek és nők védettsége talán a segítő intézményeken keresztül is érvényesül.

Persze az sem egyértelmű, hogy ki milyen történéseket nevez, tart sérelmesnek. A közép- vagy felsőfokú végzettségűek jóval (10%-kal) magasabb arányban említettek velük szemben elkövetett bűncselekményeket, mint a kevesebb iskolával rendelkezők. Úgy tűnik, hogy a sérelmek érzékelés-küszöbének nagy eltéréseivel is számolnunk kell.

¹² Öt fő alatti esetszám.

¹³ A nők esetében, a szálláshelyen történt verések kivételével, harmadával alacsonyabb a sérelmek (bántalmazások és a bűncselekmények) említése.

A kimutatható (érezkelt) sérelmeken túl valószínűleg nagy számban akadnak olyan esetek, amelyeket a sértett nem realizált.

Emberi méltóság és diszkrimináció

A kérdezettek legritkábban a hajléktalan-szálláshelyeken belül (egymástól, vagy az ott dolgozóktól) elszenvedett sérelmeket említették („mindössze” a válaszadók 10 százaléka számolt be ilyen esetről).¹⁴ Mint láttuk, a közterületen megkérdezettek több mint kétharmada számolt be valamilyen sérelemről, ezért számunkra legalább is kérdéses, hogy vajon ténylegesen az atrocitásoktól való félelem tartja-e távol a szállóktól a közterületeken éjszakázó hajléktalanok egy számottevő részét. Külön megkérdeztük azt is, hogy „Előfordult-e olyan eset, hogy a hajléktalanszállón dolgozók nem vették emberszámba?”. Átlagosan a megkérdezettek 14 százaléka válaszolt erre a kérdésünkre igennel. (Nem meglepő, hogy a magasabb iskolai végzettségűek ilyen típusú sérelmekről is gyakrabban (30%) számoltak be.)

Munkánk során nagyon sok olyan panasszal találkozunk, mely munkahelyi sérelmekre, diszkriminációra utal. Ezért megkérdeztük azt is: „Előfordult-e Önnel, hogy egy munkáltató nem alkalmazta, elbocsátotta, vagy kevesebbet fizetett, mert hajléktalan?”. A megkérdezettek egyharmada válaszolt igennel erre a kérdésre. A bérfizetés megtagadása a hajléktalan emberek esetében önmagában is nagyon súlyos helyzetet jelent. A munkabér kifizetésének elmaradása mellett az alkalmazással kapcsolatos diszkriminációnak egy másik „legális” formája az, amikor valakit lakcím hiányára hivatkozva nem alkalmaznak, vagy mondva csinált okokból elbocsátanak.

A hajléktalan emberekkel szembeni atrocitások olyan események, amelyek hátrányosan érintenek már egyébként is hátrányos helyzetű embereket. Nem tudjuk, hogy a lakás nélkülivé válásban milyen része van azoknak a bántalmazásoknak, sérelmeknek, amelyekről a már hajléktalan emberek nekünk beszámoltak. Egyes vélemények szerint a korábban elszenvedett sérelmek és a későbbi hajléktalanná válás között lényegesnek tekinthető összefüggés mutatható ki. Ha igaz az, hogy a sértett, akivel szemben igazságtalanság történt, mindaddig kívül van az „egyenlők” körén, amíg elégtételt nem szolgáltatnak neki, akkor a sérelmek ugyanazzal a következménnyel járnak az egyén szempontjából, mint a hajléktalanok közé tartozás: kirekesztődéssel.

A kirekesztett helyzet a bántalmazások szemszögéből egyfajta törvényen kívüli állapot rémképét is felveti. Természetesen senki nem akarja azt állítani, hogy egy hajléktalan embernek nincs lehetősége jogorvoslatra. Észre kell vennünk azonban, hogy a mozgástér alulné-

¹⁴ A következtetésekkel azonban óvatosan kell bánnunk: a kérdőíveket a szálláshelyeken dolgozó szociális munkások vették fel.

zetből egészen más.¹⁵ Ha az ember belekerül abba világba, ahol szinte minden sorsszerűnek tűnik, akkor az egyéni érdekérvényesítés majd-hogynem értelmetlen dolognak látszik.

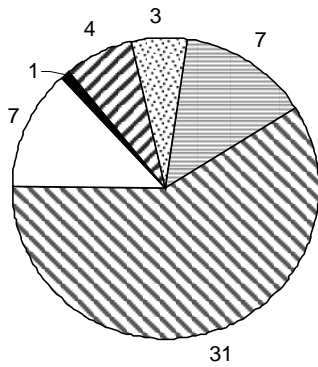
Adataink és a Hajléktalanok Jogvédő Fórumának¹⁶ eddigi tapasztalatai alapján azt látjuk, hogy a törvényes rend csak a szociális biztonság bizonyos szintje felett képes védelmet biztosítani. A hajléktalanság – otthontalanság nem csupán szimbolikusan jelenti a védelem és biztonság hiányát, hanem a mindennapok szintjén is konkrét védtelenséggel, kiszolgáltatottsággal párosul. Úgy látjuk, hogy a szükségletek minimális szintű kielégítésére irányuló segítségnyújtási eszközök (szálláshely, élelem biztosítása) önmagukban nem alkalmasak arra, hogy ezt a fajta társadalmi kirekesztődést megakadályozzák.

Sokaknak talán furcsa, de mi ma már azt gondoljuk, hogy „a hajléktalan” megjelölés maga is mára már stigmatizáló, kirekesztő, az egyes ember bonyolult és csak saját élethelyzetétől előítéletekkel megterhelve elvonatkoztató, negatívan általánosító kifejezéssé vált. Úgy látjuk, hogy ezt a különböző élethelyzetben lévő otthontalan, lakástalan, fedél nélküli emberek pontosan érzékelik. A megfosztottság és kirekesztettség egy pontján túl, valahol a margó szélén belátják, s vallják, hogy ők „hajléktalanok” (de nem „csövik” – tőlük még a hajléktalan emberek egy része is elhatárolja magát), a margó szélére sodródás előtt azonban még nem hajléktalanok, akkor sem, ha lakásuk nincsen.

¹⁵ George Orwell „Csavargóként Párizsban és Londonban” címmel nemrég magyarul is megjelent regényében az író saját élményei alapján érzékletesen írja le, hogy a nélkülözők világában a sérelmek miképpen illeszkednek bele a veszteségeknek abba sorozatába, amelyeket az érintettek percről percre átélni kényszerülnek.

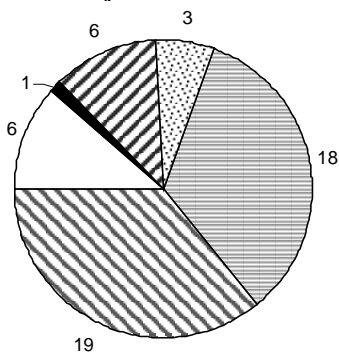
¹⁶ A Hajléktalanok Jogvédő Fórumát a Menhely Alapítvány keretében 2000 szeptembere óta működtetjük a Kürt utcai Ügyfélszolgálati iroda mellett.

Hol laktak az elmúlt év során a 2000. 02. 03-án megkérdezett magányosan élő hajléktalanok

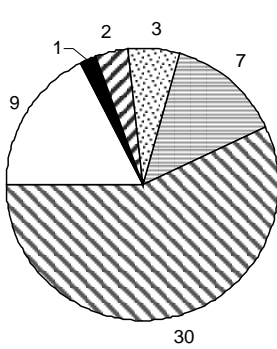
- Közterületen töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Szállón töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Lakásban eltöltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- BV intézetben eltöltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Kórházban eltöltött hetek száma az előző évben (átlag)
- Egyéb helyen eltöltött hetek száma

Hol laktak az elmúlt év során a 2000. 02. 03-án megkérdezett csoportban(bandában) élő hajléktalanok

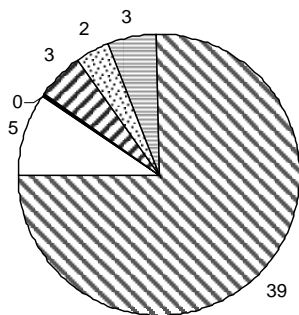
- Közterületen töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Szállón töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Lakásban eltöltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- BV intézetben eltöltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Kórházban eltöltött hetek száma az előző évben (átlag)
- Egyéb helyen eltöltött hetek száma

Hol laktak az elmúlt év során a 2000. 02. 03-án éjjeli menedékhelyeken megkérdezett hajléktalanok

- Közterületen töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Szállón töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Lakásban eltöltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- BV intézetben eltöltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Kórházban eltöltött hetek száma az előző évben (átlag)
- Egyéb helyen eltöltött hetek száma

Hol laktak az elmúlt év során a 2000. 02. 03-án
átmeneti szállókon megkérdezett
hajléktalanok

- Közterületen töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Szállón töltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- Lakásban eltöltött hetek száma az elmúlt évben (átlag)
- BV intézetben eltöltött hetek száma az elmúlt egy évben (átlag)
- Körházban eltöltött hetek száma az előző évben (átlag)
- Egyéb helyen eltöltött hetek száma